

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Ett supplement.

Af

Nils Keyland.

Sedan jag i denna tidskrift, årg. 1912 och 1913, publicerat mina Suppsatser rörande eldgörning med trä, hafva i samma ämne ytterligare några meddelanden influtit, som jag härmed framlägger.

Amanuensen vid Nordiska Museet Sigurd Erixon har i prosten J(onas) S(andell)s »Utdrag ur strödda anteckningar öfver Fröderyds pastorat, började år 1834», tillh. Smålands Landsmålsförening i Uppsala, anträffat en nödeldsnotis af följande lydelse:

»När för några år sedan *Svartsjuka* gick bland boskapen, ansågs *gnideld* vara enda botemedlet deremot. Denna fick man genom gnidning af tvänne hårda trädstycken, skickades sedan från by till by. Deraf antändes ris af brännbara ämnen, hvarigenom kreaturen drefvos, och förmodades den skrämsla, som då förorsakades dem, göra en hälsosam förändring i blodets rörelse. Denna eld nämndes ock för *Löpeld*.»¹

Den skånska folkklifsskildraren litteratören Pehr Johnsson har tillsändt mig följande bidrag:

*Utdrag ur protokoll vid konsistorie sammanträde i
Lund den 23 maj 1750.*

Framträdde prosten och kyrkoherden Sven Fundahn i Reslöf och gaf vid handen huru det vidskepliga eldgnidandet, som allmogen

¹ Gnideld eller gnidrök som preservativ mot boskapssjuka har mycket användts. Se notiser härom (delvis erinrande om denna och de två näst följande) i mina uppsatser i årg. 1912 s. 9 ff. punkt 11, 28, 29 äfven där kallad *löpeld*; årg. 1913 s. 201 ff. punkt 64, 69, 72, 75, 93, 95, 101 105, 114, 116—18.

på en del ställen börjat bruka till förekommande af boskapssjukdomar, begynner att taga så mycket friare öfverhanden, som det af prästerna själfva dels bevistas, dels genom conniverande tillåtes, dels med all ifver tillstyrkes, bland hvilka bemälde prost särskildt nämner prostén Hillander i Norrhviddinge, på hvilken ena byen i Svalöfs pastorat gifver full kännedom, att det där brukat det beskrifvandes och bemälte prost den brukade verkställighet därvid, efter den kunskap, som han därom kunnat erhålla. Och som han i likhet med flera präster håller detta eldgnidande för en syndig vidskepelse, anhåller han att konsistorium måtte tillskrifva Kon. Bef.hafvande i Malmöhus- och Kristianstads län att dessa myndigheter måtte utsända ett cirkulärbref om saken. Konsistorium beslöt ock att tillstyrka detta med anhållan att samma cirkulärskrifvelse måtte af prästerna i kyrkorna bli uppläst.

— — — — —

År 1753, då en svårare boskapssjukdom rasade på Öland sökte man bota denna genom att skära tvänne enenaglar samt taga dessa genom en grind, hvarigenom lik nyligen forslats. Sedan skulle man gnida samma naglar emot hvarandra tills de fattade eld. Med denna hade man att tända utbreddt ris. Mot samma eld och genom denna skulle man därefter drifva kreaturen, som därigenom ansågos bli botade.

(Ur handl. och ransakningar rörande trolldom och vidskepelse. Riksarkivet, Stockholm.)

Till den i västra Sverige förr allmänt brukliga metoden att med spetsen af en tröskslaga (eller annat trä) gnida värme och rök mot logevägen¹ har hr Th. Langer insändt några kompletterande notiser, hvilka äro af följande lydelse.

Gästgifvare Karl Berglund i Högen, Töftedal sn, omtalar, att han för omkring 40 år sedan sett arbetare hemma å sin födelsegård taga »pregelslagvarden» (som var af ek) och »gnida mot logeväggen så att det börjat ryka och till och med taga eld».

En annan, liknande berättelse härrör från 71-årige Adam Jonasson i

¹ Se ärg. 1912 s. 11 f. punkt 12—15 jämte fig. 9 och 10; ärg. 1913 s. 88 f. punkt 39—42.

Dalen, Nössemark sn, som själf varit med om att i sin ungdom framställa *gnideld* med pregelslagvard.

Uppgifter om, att man roat sig med att framställa *gnideld* medelst pregelslagvarden mot logeväggen hafva härjämte lämnats af hemmansägaren Alfred Johansson i Narfveröd, Myckleby sn, och Karl Torkelsson i Flateby, Harestad sn.

84-årige Halvard Halvardsson, småbrukare å lägenheten »Struten» under Mon, Töftedal sn, nämner, att under hans fars (Halvard Bryngelsson i Klefve Marken, Ed sn, född 1766) tid förekom ofta att tvänne personer medels en ekkäpp emot logeväggen eller en dörr framställde *gnideld* på så sätt, att den ena personen stödde käppen, medan den andra gned densamma emot väggen eller dörren. Förutnämnde Halvard Bryngelsson var känd såsom trolldönnig person.

Angående afbildningen i Brusewitz' Elfsyssels¹ öfver portalen till Harestads kyrka, där å dörrens vänstersida tvänne fördjupningar synas, meddelar 93-åriga Charlotta Torkelsson i Flateby, Harestad sn, följande tradition: Ett gärde å gården Flateby kallas ännu för Helvetesskogen till erinring om digerdöden. Allmogen samlade där, för att skydda sig mot den hemska farsoten, tillhopa en myckenhet bränsle, som tändes med s. k. *helig eld* eller *nöeld*, hvilken åstadkoms genom att med en ekkäpp gnida mot Harestads kyrkodörr.²

En annan metod, bestående däri att tvänne trän gnedos *korsvis* mot hvarandra, belyses af samma meddelare i följande uppgifter.³

67-årige hemmansägaren Magnus Nyqvist i Rinnane, Töftedal sn, berättar, att han i sin ungdom, när det saknades stål och flinta, för uppgörande af »värme» tog två för ändamålet afsedda trän af ek och gned dessa korsvis mot hvarandra tills de började brunskas och glödgas. Därvid hade han fnöske tillhands, hvilket var lätt antändligt. De två nämnda vedträna förvarades omsorgsfullt i och för påkommande behof. Detta sätt att uppgöra eld var i orten allmänt i bruk för omkring 50 år sedan.

¹ Göteborg 1864, pl. 4, s. 42—43.

² Denna dörr har sålts på auktion och är numera förstörd. — Om eldgnidning i norska kyrkor se årg. 1913 s. 91 not 2.

³ Jfr årg. 1912 s. 3—5 och f g. 1—3; årgång 1913 s. 86.

Hemmansägaren Lars Andersson i Östra Röd, Harestad sn, f. 1854, berättar att man i hans barndom plägade framställa *nöeld* genom att gnida två vedträn mot hvarandra, så att de fattade eld.

Inom norra Hälsingland har genom läroverksadjunkten F. A. Rodenstam en del uppgifter om nödeldsbruket insamlats, hvilka visa, att detta bruk på den trakten varit tämligen allmänt känt ännu i senare tider.

En skogvaktare i Ytterhogdal, som var ute på jakt i Kårböle, gjorde upp eld, »nying», i skogen genom att gnida två träpinnar mot hvarandra. Han höll därvid den ena pinnen mellan knäna och gned med den andra. Detta skedde i början på 1890-talet. Kommissionären Carl Ljunggren i Ljusdal som åsåg det, har berättat det för meddelaren.

Från Gällsta i Gnarp sn berättas, att en hemmansägare J. Franzén för några år sedan gned eld med ett yxskäft af björk, hållet på tvären mot en torr furugren.

Med tvänne brädlappar, ställda på kant mot hvaranda har E. J. Qwist i Aspe i Rogsta sn för roskull gnidit eld.¹

Kommunalordföranden J. Hagiund i Skrämsa i Bergsjö sn har hört omtalas, att man på en numera ej befintlig fäbodvall, Gammelvallen under Skrämsa, i nödfall gnidit eld mot en spisstolpe af björk medelst linneväf, som var slagen ett slag omkring stolpen. H. har sett stolpen som hade märken efter eldgnidningen.

Målaren Per Lönnberg i Edsäter, Harmångers socken, har varit med om att »vria» eld för roskull. Tog en stump af en torr, glatt hagstör, lade ett snöre ett hvarf omkring pinnen, satte ett bräde mot bröstet, och ett annat mot en vägg, spetsade pinnen i ändarna och drog en stund på snöret fram och tillbaka.

Snickaren Olof Nordling i Haddungsnäs, Bergsjö sn, har för roskull gjort eld på samma sätt. Likaså hemmansägaren Anders Nilsson i Vattring i Harmånger sn.

Hemmansägaren Lars Munter i Nyåker, Delsbo, hade på 1880-talet i Vitterarfs skola, Delsbo, jämte kamraterna på lek gnidit eld. De satte en rund kaffe, som var 1½ kvarter lång och spetsig i

¹ Rörande dessa tre fall jfr ssm i not 3 å föreg. sida.

båda ändarne, mot skolhusväggen. Den andra ändan af kaflen var vänd mot en bräda, som de hade för bröstet. Omkring midten af kaflen lades ett kort streck med två halflag. Så drogs i snöret åt båda sidor, snart började det osa och bli en mörkblå låga. När läraren upptäckte den farliga leken, förbjöd han dem att vidare öfva den.¹

Kronojägaren Per Edsberg i Ramsjö sn var i början på 1860-

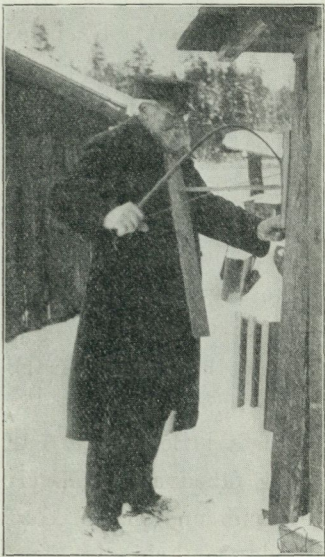

Fig. 1. Eldvridning med bågdrill, demonstrerad af kronojägaren Per Edsberg i Ramsjö, Häls.

talet med om att gnida eld. Torparen Jöns Jönsson från Ytterhogdal, som äfven var jägare och fiskare, samt E. måste en mörk, kall och regnig höstkväll taga sin tillflykt i ett gammalt båthus vid sjön Moassen i Ramsjö. Då sade E., att det skulle vara skönt, om de hade en brasa att värma sig vid. »Det skall jag sköta om», sade Lill-Jöns, som torparen brukade kallas. Denne tog ett par träbitar eller större spånor (gran och tall eller begge af samma slag), i hvilka han skar ett hål. Sedan tog han en pinne, cirka en fot lång, som var af annat slags trä. Därefter gjorde han en båge, till utseendet som en harpstråke (nyckelharpor har också begagnats i Hälsingland), med snöre fäst i bågge ändarna och lagdt ett slag om pinnen, som med ena änden hvilade

i det trästycke, som sattes mot bröstet och med den andra i det som sattes mot väggen. Så sattes bågen i hastig svängning, då de spetsiga ändarna af pinnen svängde omkring i hålen. Om en stund började det osa, röka och sedan lysa i hålen, då han tog fram den i beredskap varande bomullen (stoppningen i rocken) samt litet sot, som skrapats af en kolad stubbe. Med tillhjälp af bomullen och en liten strut af kolet, som han satte vid ena hålet, fick han eld genom att blåsa därpå. Sedan lade han ett par kol omkring och

¹ Rörande eldvridning med snöre omkring en kaffe — såsom i detta och föregående fall — se *handsnoddrill* årg. 1913 s. 198—211.

blåste upp elden. Med näfver eller några torra stickor gjorde han sedan en brasa inne i båthuset, vid hvilken de värmdes sig.¹ Fig. 154.

För att kunna värma sig under en natt i skogen hade hemmansägaren Erik Hansson och hans bror Per Hansson i Holmen, Enångers sn, försökt att göra »vreeld». Per Hansson hade förr sett en skomakare i socknen vid namn Lars Enberg i Tosätter göra sådan eld. De gjorde hål i två på tre fots afstånd från hvarandra stående granar, af hvilka åtminstone den ena skulle vara torr. De togo sedan en grof grankvist, spetsade den något i dess ändar och satte dessa i hålen. Man vred sedan grankvisten som en borrhväng, tills det började ryka i ändarna. Tog därpå torr granlaf men fortsatte ej, tills det blef eld, ty det kom karlar, som hade tändstickor på sig.²

F. d. fiskaren P. E. Enqvist, numera faktor vid Hudiksvalls Trävarubolag minns från sin barndom, slutet af 1860-talet, huru man vid Agö fiskläge i Hälsingland gned eld, men kommer ej närmare ihåg, huru det gick till.

Enligt uppgift från Delsbo skulle det ena trädslaget vara masurbjörk.

F. d. klockaren, folkskolläraren Erik Wennerlöf berättar efter en kvinna från Edebysåtern i Öfre Ullerud sn, Värmland, att man i hennes hem gjorde eld för det dagliga behofvet medelst en apparat af fyra träslåar, hopfogade till en ram af samma form som en grund låda utan botten eller en stolsarg. En kaffe med afrundadt tillspetsade ändar inspändes mellan två motsatta sidor af ramen, hvarigenom automatisk tryck³ erhöles och drillades af tvänne personer medelst ett snöre, slaget om dess midt. En sådan apparat var på sagda ställe i bruk efter det tändstickorna införts till orten och låg länge efteråt oanvänd på vinden.

Byggmästaren Erland Pettersson i Hudiksvall, bördig från Skåne, berättar, att man där, han minns ej i hvilken socken, när svår sjukdom, s. k. svartsjuka, grasserade bland kreaturen, på inrådan af

¹ Angående *bågdruill* jfr årg. 1913 s. 211—16.

² Om liknande förfarande vid eldvridning se årg. 1913 s. 220 punkt 91, 92 samt fig. 53, 54.

³ Om andra anordningar för sådant vid användning af snoddrill se årg. 1913 s. 205 ff punkt 71—76, fig. 35—37, samt s. 210 not 3.

en kvacksalvare släckte all eld i byn och sedan gjorde ny eld medelst svarf.

Efter Olof Sjöström från Hattsjö, Gideå sn, Ångermanland, meddelar mig folkskolläraren A. T. Renlund skriftligen följande. Hos de mera förmögna och högt ansedda var ute på gården uppförd en ugn af stenhällar, dit trädrötter, stubbar och grofva stockar lades för att underhålla en aldrig sinande eld, där såväl gårdsfolket som ock de fattiga i omgifningen fingo hämta erforderlig eld. Hade så »stockelden» slocknat på grund af bristande näring eller genom stark nederbörd, och eld ej kunde fås att låna hos grannarna, återstod ej annat än att åstadkomma »vriden» [eld¹.] I samtal med Sjöström hänvisade han mig till en inom socknen varande by vid namn Flyggsjö, hvilkens södra del skulle hafva att uppvisa en dylik ugn. Vid mitt besök däri var ingen befintlig, men rester af en dylik ugn förevisades mig af torparen Lindholm därstädes, hvilken från sin barndomstid mindes ugnen i oförstördt tillstånd. Han förklarade i likhet med Sjöström, att ugnen närmast liknade de ugnar, som ortens befolkning hafva i sina bastur, där säden torkas före malningen, dock med den skillnaden, att bränningen för eldens bevarande var mycket större. — — — Tiden för dylika ugnars begagnande kan ej af Sjöström bestämmas, men han anser med säkerhet, att de voro i bruk i slutet af 1700-talet.²

I min uppsats om «Slageld» i denna tidskrift 1916 s. 207 ff. omnämnde jag, att de hittills kända äldsta fynden af eldstål inom vårt

¹ Se härom årg. 1913 s. 203 p. 67 och s. 207 p. 76.

² Från Finland meddelar mig prof. K. B. Wiklund i öfversättning en notis om gnideld ur *Samuli Paulaharju*, »Kuvauksia Hailuodosta», Helsingfors 1914 [= skildringar från Karlsö utanför Ul-åborg] s. 28: — — — Om man råkade vara ute, långt borta i någon fiskestuga och man inte hade elddon med sig, var man i alla fall inte rädlös. Man tog två torra trästycken, det ena af björk, det andra af asp, och gned dem mot hvarandra så länge, att de fattade eld. Den på så sätt erhållna elden kallades Kitkanvalkii (= gnideld). — I tidskriften *Kotiseutu* 1914, s. 237, omtalas och beskrifves gnideld («kitkan-tuli» m. m.) från fyra olika finska trakter. — En intressant historia om »Fire by friction» i naturen i följd af blåst (jfr *Fataburen* 1913 s. 96 och 235-6) läses i *The Geographical Journal* 1914 april, s. 448 f. T. Y. Eldridge berättar där, att han under landtmäteriförättningar, 150 engelska mil söder om Honkong, upprepade gånger bevittnat själfantändning i den torra vegetationen.

land härröra från tiden omkring 900. Jag påpekade i sammanhang därmed, att man i Ungarn hittat eldstål från 4:de seklet och i andra mellaneuropeiska länder dylika från 5:te och 6:te seklen. Till och med i Finland är eldstålets förekomst vid slutet af 5:te seklet genom fynd bekräftad. Redan af dessa data följer att eldstålets användning borde varit känd äfven hos oss lång tid före 900. Sannolikheten af att så verkligen är förhållandet stärkes genom några först nu för mig kända fynd af eldstål från Norge, hvarom museiassistenten Jan Petersen vid Universitetets Oldsaksamling i Kristiania vänligen sändt mig ett meddelande. Han skrifver bl. a.: Det kan kanske ha sin interesse at oplyse om at vi her i Norge kjender flere eksemplarer av ildstaal som regnes at tilhøre jernalderens 7:de periode (600—800 e. Kr.) ihvertfald sidste del af dette tidsrum, 8:de aarh. Formen fig. 10 d hos Keyland (s. 208 anf. arb.) regnes saaledes at høre til denne periode. Fra den sydvestlige del av Norge indkom der saaledes høsten 1916 et ildstaal av ganske lignende form (C. 21986 fra Aasval i Lister og Mandals amt)

Fig. 2. Eldstål från Aasland i Aaseral sogn, Lister og Mandals amt, Norge. Universitetets Oldsakssamling, Kristiania, C 21986 f. 8:de århundradet.

se fig. 2, sammen med 2 eneggede sverd og spydspids af typisk Vendeltype (som Rygh: Norske Oldsager nr 519). Likesaa regnes ildstaal, hvis ender bare er opböiet, ikke helt sammenböiet, at høre til samme tid (se Aarsberetning for foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring for 1905 s. 366 fig. 7, jfr fig. 10 e hos Keyland). Et lignende ildstaal grov jag selv frem sommeren 1916 fra en brandgrav fra jernalderens 7:de periode (C. 21926 fra Bjerknæs, Krødsherred, Buskeruds amt).

Till de ovala eldstålens historia meddelar föreståndaren för Norra Smålands Fornminnesförening Algot Friberg, att han vid Piksborg, förstördt 1434, fann sju sådana stål¹. — Solglas för pipans tändande under sommartiden använde hans farbror, kronofogde i Sköfde, ännu i slutet af 1850-talet.

¹ jfr årg. 1916 s. 215 samt fig. 11—12.

Angående fnösket och dess beredning har jag, sedan jag skref därom i årg. 1916 s. 235—51, observerat en ingående och sakkunnigt skrifven artikel i tidskriften *Läsning för folket*, 1837 s. 38 ff; dessutom hos Kalm, *Bohusländska resan* s. 206 och 223, intresanta anteckningar om, skörets, tillverkning.

Kapten A. Qvistgaard har sändt mig prof på de i Ulfötrakten i Småland använda svafvelstickorna. De äro af samma form som de svafvelstickor från Skåne, som finnas beskrifna och afbildade i årg. 1916 s. 253. Materialet i dem är fur, och de äro ungefär 10 mm. breda och 1 mm. tjocka samt spetsade i den svaflade änden. — I Mangskog i Värmland späntade man svafvelstickorna af afsågade furubitar på samma sätt som skopligg, som de till formen liknade med den skillnaden, att de voro längre. Först klöf man träbiten medelst en täljknif i skifvor i en riktning, sedan lade man skifvorna tillhopa och klöf dem tvärsöfver. Till sist doppade man stickorna i en svafvelvälling. — Prof. Axel Erdmann meddelar mig om svafvelsticktillverkningen i sitt fädernehem (Öfverbo i Skuttunge sn norr om Uppsala) följande: »Själ f har jag som pojke i midten af 1850-talet suttit i spiselvrån om vinterkvällarne och späntat stickor, som sedan svaflades i ena ändan. De gjordes väl 8 à 9 tum långa, och tunna. Jag var då 11 år, och njöt af uppdraget att tillika hålla elden flammande medelst påläggande af torrt fårris mest björk-kvistar hvars löf ätits af fåren som en viktig del af deras vinterfoder. Annat lyse bestods ej, medan pigorna spunno och drängarne slöjdade, och kvällen gick under dessa arbeten, stundom dessutom lifvade af en sångvisa eller berättelse.»